

JOHN N. FARQUHAR'IN KURTULUŞ AÇISINDAN HİRİSTİYANLIK DIŞINDAKİ DİNLERE BAKIŞI VE MİSYONERLİK ANLAYIŞI*

 Abdullah ALAKUŞ^a

 Ramazan IŞIK^b

Özet

John N. Farquhar XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir misyonerdir. İskoç asıllı bir İngiliz olan Farquhar 1891 ve 1923 yılları arasında Hindistan'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. O, kendi döneminde misyonerlerin karşılaştıkları sorunlara çözümler üretmeyi amaçlamıştır. Özellikle klasik misyonerlik metotlarının Hindistan'da yetersiz olmaya başlaması ve Hindular tarafından tepki çekmesi sonucunda Farquhar tarafından yeni yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Farquhar, Hinduizm özelinde Hıristiyanlığın diğer dinlerle ilişkisinin nasıl olması gerektiği üzerine durmuş ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. Farquhar, yeni bir misyonerlik yöntemi olarak XIX. yüzyıl İngiliz misyonerlik düşüncesinde var olan tamamlayıcı teoloji yaklaşımını sistematikleştirmiştir. Bu nedenle tamamlayıcı teoloji yaklaşımı Farquhar ile anılır olmuştur. II. Vatikan Konsili sonrasında Katolik Kilisesi tarafından da diğer dinlere karşı bir tutum olarak tamamlayıcı teoloji anlayışı benimsenmiştir. Böylece bu yeni misyonerlik anlayışı Hıristiyanların, öteki dinlere karşı genel bir yaklaşımı haline gelmiştir. Bu çalışmada öncelikle Farquhar'ın hayatından kısaca bahsedilecek ve sonra da onun Hıristiyanlık dışındaki dinlere kurtuluş açısından bakışı ele alınacaktır. Çünkü tamamlayıcı teoloji anlayışı Hıristiyanlık dışındaki dinlerin kurtuluşu ile ilişkilendirilmektedir. Son olarak da tamamlayıcı teoloji yaklaşımının Hıristiyan dünyasına etkisi incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: John N. Farquhar, Tamamlayıcı teoloji, Misyonerlik

JOHN N. FARQUHAR'S PERSPECTIVE ON NON-CHRISTIAN RELIGIONS IN TERMS OF SALVATION AND MISSIONARY APPROACH

Abstract

John N. Farquhar is a missionary who lived in the late 19th and early 20th century. Farquhar, an Englishman with Scottish origins, was involved in missionary work in India between 1891 and 1923. He aimed to find solutions to the problems faced by missionaries during his time. Especially as the classical missionary methods started to be insufficient in India and the Hindus reacted, Farquhar tried to develop new approaches. In this

*Bu makale "Hıristiyanlığın Kurtuluş Açısından Diğer Dinlere Bakışının Temellendirilmesi Bağlamında John N. Farquhar'ın Etkisi" isimli doktora seminerinden üretilmiştir.

^a Doktora Öğr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, abduhalakus71@gmail.com

^b Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, risik@firat.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 21.02.2021, Makale Kabul Tarihi: 29.03.2021

context, Farquhar focused on how Christianity's relationship should be to other religions in the example of Hinduism. And he produced work on that subject. So, Farquhar systemized the fulfilment theology approach which was in the nineteenth century British missionary ideology as a new missionary attitude. For this reason, the fulfilment theology approach is attributed to Farquhar. After the 2nd Vatican Council, it is adopted the fulfilment theology understanding as an attitude towards other religions by the Catholic Church too. Thus, that new missionary understanding has become a general approach of Christians towards other religions. First of all, in this study, Farquhar's life will be briefly mentioned and then, his deal to non-Christian religions in terms of salvation will be discussed. Because the fulfilment theology understanding is associated with the salvation of non-Christian religions. Finally, the effect of the fulfilment theology approach on the Christian world will be examined.

Keywords: John N. Farquhar, Fulfilment theology, Missionary

Giriş

İnsanoğlu, hem bugünü yaşayıp kendi maddi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken hem de geçmişi düşünen ve aynı zamanda da gelecek hakkında kaygı duyan bir varlıktır. İnsanı sadece maddi ihtiyaçlarının karşılanması tatmin etmemekte; onun manevi ihtiyaçlarının da karşılanması gerekmektedir. İnsanlık, bütün sıkıntı, endişe, kaygı ve korkularından arınarak gelecekte ve ölüm sonrası hayattan emin olunan ebedi bir kurtuluş arzulamaktadır. Bu nedenle insanlık, dünya hayatıyla ilgili sorularına cevap aradığı kadar, ölüm sonrası hayat ile ilgili de sorular sormakta ve cevaplar aramaktadır. İnsanoğlunun bu sorularını gerek felsefi gerekse dini sistemlerin cevaplandığı bir gerçektir (Bilgi, 2007, s. 1-2). Ancak insanlık, hem bu dünya ile ilgili endişe ve kaygılarının hem de ölüm sonrası hayatına dair sorularının cevaplarını hep dinlerde bulmuştur.

İnsanlık tarihine bakıldığında dinin olmadığı bir dönem bulunmamaktadır. Din ilk insandan itibaren var olmuş ve bir kurum olarak varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Bu durum dinin insanlık için tabii bir ihtiyaç olduğunu ve insanın doğal bir özelliğinin de inanma duygusu olduğunu göstermiştir (Küçük vd., 2011, s. 21). Bütün dinler insanlığı maddi ve manevi olarak huzur ve mutluluğa ulaştırmak iddiasındadır. Dinler insanlığı, dünya hayatından sonra uhrevi olarak kurtuluş ve saadete ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu nedenle dinsel sistemlerin içerisinde kurtuluş anlayışı bulunmayan bir din yoktur. Bütün dinler temel olarak insanlığı kurtuluşa ulaştırmayı hedeflemekle birlikte dinlerin kurtuluş reçeteleri farklılık arz etmektedir. Her din, kendi mensuplarına dünya ve ahiret hayatında kurtuluşu vaat etmekte ve birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Dinleri birbirinden ayıran ise kurtuluş için sundukları bu tavsiyeler olmaktadır (Polat, 2006, s. 184). Bu tavsiyeler genellikle inanç ve amel olarak iki başlık altında toplanmaktadır. İnanç ve amelle ilgili bu tavsiyelere uyulduğunda kurtuluşa ulaşılacağı belirtilmektedir. Fakat bu tavsiyeler sadece dinlerin kendi müntesiplerini ihtiva etmekte ve diğer din mensuplarını kapsamamaktadır. Bu nedenle dinler sadece kendi müntesiplerine kurtuluş vaat etmekte; diğer din mensuplarını ise dışarıda bırakmaktadırlar (Adam, 2000, s. 195).

Her dinin kurtuluş öğretisi farklı olduğu gibi Hıristiyanlığın kurtuluş doktrini de farklılık arz etmektedir. Hıristiyanlığın kutsal metinlerinden İncillere bakıldığında, kurtuluşun iki dönemde değerlendirildiği görülmektedir. Birincisi, Sinoptik İncillerde bahsedilen İsa'nın çarmıha gerilmesinden

önceki dönemdir. Bu dönemde kurtarıcı figür sadece Baba Tanrı'dır. İkincisi ise Yuhanna incilinde ve Pavlus'un mektuplarında ortaya çıkan çarmıh hadisesi sonrası dönemdir. Bu dönemde ise kurtuluş İsa Mesih'tedir. Tanrı insanlığa acıdığı için kendisini İsa Mesih'te bedenleşmesiyle insanlığa açmıştır. İsa Mesih'in çarmıhta günahlara kefarete olarak ölüp dirilmesiyle de kurtuluş gerçekleşmiştir. Bu anlamda İsa, Tanrının vahyidir ve bedeli ödenmiş kurtuluştur (Bilgi, 2007, s. 117-123). Bir başka ifadeyle Hıristiyanlığa göre Tanrının kurtuluş planının iki vechesi vardır. Birincisi Musa ile başlamış olan Tanrısal şeriat dönemidir. Bu dönemde Tanrı insanoğluna günahkâr tabiatını öğretmiş, şeriatın günah doğurduğunu, günahın ise ölüme sebebiyet verdiğini göstermiştir. Bu dönem İsa Mesih'le son bulmuştur. Tanrının kurtuluş planının bu ikinci döneminde İsa Mesih kendini haçta feda ederek kanı ile yeni bir ahit yazmıştır. Böylece Tanrı, haçta ölen İsa Mesih'e iman vasıtasıyla insanoğlunu günah-ölüm kısır döngüsünden kurtararak onların ebedi ölümsüzlüğü elde etmelerine imkân vermiştir (Aydın, 2011, s. 241-247; Gündüz, 2001, s. 235). Bu nedenle Hıristiyanlık için kurtuluş İsa'ya iman etmekten geçmektedir. Bu, Tanrı'nın kurtuluş planının bir sonucudur. Çünkü insanlık Âdem ve Havva ile başlayan asli günahtan yasa ile kurtulamamıştır. Bu sebeple Tanrı, oğlu İsa Mesih'i çarmıhta feda ederek insanlığın kurtuluşunu sağlamıştır. Böylece Hıristiyanlık açısından kurtuluş ancak İsa Mesih'e iman ile gerçekleşmektedir (Adam, 1998, s. 359).

Görüldüğü üzere geleneksel Hıristiyanlık öğretisinde kurtuluş, İsa Mesih'e inanmakla mümkündür. Bir Hıristiyan için İsa Mesih, haçta kendini feda etmiş ve böylece kanı ile yeni bir ahit yazarak insanoğlunu yasaya bağlı günah ve ölüm kısır döngüsünden kurtarmış, insanoğlu için ebedi kurtuluşu mümkün hale getirmiştir. İsa Mesih'e iman olmaksızın kurtuluş imkânsızdır (Aydın, 2011, s. 241-247; Gündüz, 2001, s. 235; Polat, 2006, s. 186-187). Bu anlamda Hıristiyanlık dışı dinlerde kurtuluş yoktur. Bu nedenle kurtuluşun yegâne kaynağı olarak Hıristiyanlık görülmüştür. Hıristiyanlık dışı dinlere bakışı temelinde geleneksel Hıristiyanlığın bu görüşü XV. yüzyıla kadar devam etmiştir (Adam, 1998, s. 359). XV. yüzyılda başlayan coğrafi keşifler ve akabindeki sanayileşme ile birlikte Hıristiyanlığın diğer din mensupları ile ilişkileri olumlu şekilde gelişmiştir. XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında seyyahlar ve misyonerlerin faaliyetleri ile Batı'da Hıristiyanlık dışındaki dinler hakkında muazzam bir bilgi elde edilmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde elde edilen bu bilgiler ışığında Hıristiyanlık dışındaki dinler hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olunmuştur. Özellikle ortaya çıkan hümanizm ve aydınlanmacılığın etkisiyle birlikte önceden "batıl" ya da "ilkel" olarak nitelendirilen dinlerin de aslında bazı ilahi değerlere sahip olduğu düşüncesi gelişmiştir. Başlangıçtan itibaren şeytani olarak nitelenen putperestlik bu dönemden itibaren olumlu karşılanmaya başlanmış ve bozulmuş Hıristiyanlık olarak algılanmıştır (Demirci, 2017, s. 49-52). Böylece Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden beri var olagelen Kilise dışında kurtuluş yoktur (extra ecclesiam nulla salus) görüşü esnetilmeye çalışılmıştır. Bu dönemden itibaren Hıristiyanlık dışı dinlerle ilgili dışlayıcı bakışın yanında kapsayıcı ve çoğulcu bakış açılarını benimseyen teologlar ortaya çıkmıştır.

Hıristiyanlık dışındaki dinler hakkında araştırmalarda bulunan ve farklı görüşleri benimseyen Hıristiyan bilim adamlarından birisi de XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış olan John N. Farquhar'dır. Farquhar'ı farklı ve özel kılan ise onun kimliğidir. John N. Farquhar öncelikle Hindistan'da faaliyet gösteren bir İngiliz misyoneridir. Onun asıl işi misyonerlik olmuştur. Farquhar mevcut geleneksel misyonerlik düşüncesiyle yetinmemiş ve Hindistan'da bulunduğu süre içerisinde

farklı bir misyonerlik teolojisi geliştirmiştir. Onun geliştirmiş olduğu bu misyonerlik teolojisine, tamamlayıcı teoloji (fulfillment theology) adı verilmektedir. Hindistan'da kaldığı süre içerisinde Farquhar, Hinduizm ve diğer dinlerle ilgili araştırmalar da yapmıştır. Onun bu çalışmalarını dinler tarihi çalışmaları olarak ele almak mümkündür. Dolayısıyla misyoner olmasının yanı sıra Farquhar'ı bir Hıristiyan teolog olarak değerlendirmek gerekecektir. Farquhar'ın geliştirmiş olduğu tamamlayıcı teoloji, zamanla Hıristiyanlığın özelde Hinduizm'e genelde de Hıristiyanlık dışı dinlere bakışı hakkında kullanılan bir teori ve kavram olmuştur. John N. Farquhar bu teorisini The Crown Of Hinduism adlı eserinde ortaya koymuştur. Farquhar hayatının son dönemlerinde Manchester Üniversitesinde Dinler Tarihi profesörü olarak çalışmış, karşılaştırmalı dinler tarihi üzerine dersler vermiş ve burada ölmüştür (Avcı, 2016, s. 49; Sharpe, 1979, s. 61-64).

John N. Farquhar'dan sonra gelen Hıristiyan teologların, onun geliştirmiş olduğu tamamlayıcı teoloji ile ilgili görüşlerinden etkilendiği görülmektedir. Tamamlayıcı teoloji, özellikle II. Vatikan Konsili ile birlikte Katolik Kilisesi'nin diğer dinlere karşı yaklaşımında önemli rol oynamıştır (Sparks, 2010, s. 47-48). Biz bu makalemizde öncelikle John N. Farquhar'ın Hinduizm temelinde kurtuluş açısından Hıristiyanlık dışı dinlere bakışını incelemeye çalışacağız. Hıristiyanlığın özellikle de Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlık dışı dinlere bakışı temelinde John N. Farquhar'ın Hinduizm'e bakışı önemlidir. Çünkü John N. Farquhar'ın hem bir misyoner olması hem de bir dinler tarihçisi olması onun görüşlerini önemli kılmaktadır. Ayrıca onun geliştirip sistemleştirdiği tamamlayıcı teoloji, bugün Katolik Kilisesinin Hıristiyanlık dışı dinlere bakışıyla da paralellik arz etmektedir. Bu durum onun görüşlerine ayrı bir önem kazandırmaktadır. Yeni misyonerlik stratejileri bağlamında Katolik Kilisesi'nin diğer dinlere yaklaşımının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla, biz de bu makalemizde John N. Farquhar'ın kurtuluş açısından Hıristiyanlık dışındaki dinlere bakışını incelemeye çalıştık. Makalede öncelikle Farquhar'ın görüşlerinin daha iyi anlaşılması için onun hayatından kısaca bahsedilecek ve daha sonra da onun görüşleri incelenmeye çalışılacaktır.

A. JOHN N. FARQUHAR'IN HAYATI

John N. Farquhar 1861 yılında İskoçya'nın Aberdeen şehrinde doğmuştur. O, ailenin üç çocuğunun en büyüğüdür. Öteden beri ailesi genellikle çiftçilikle uğraşan bir aile olmasına rağmen, onun babası George Farquhar ise ticaretle uğraşmaktadır. Farquhar ailesi geleneksel olarak çiftçi oldukları için, ailede onun eğitime fazla önem verilmemiştir. Bu nedenle John N. Farquhar babası George Farquhar tarafından on iki yaşına geldiğinde okuldan alınarak bir manifaturacıya çırak olarak verilmiştir. Aslında George Farquhar oğlunu okutabilecek maddi imkânlarla sahiptir ancak oğlunu çırak olarak vermekteki amacı, onu ticarete alıştırmak hayata atılmasını ve kendi ayakları üzerinde durmasını sağlamaktır. John N. Farquhar ise çıraklığa pek hevesli olmamıştır. Bu nedenle o Mekanik Enstitüsünde¹ akşam derslerine devam etmiştir. Farquhar'ın Mekanik Enstitüsündeki akşam derslerinde özellikle dil eğitimi konusunda başarılı olduğu görülmüştür. Farquhar akşam derslerinde başarılı olduğu için yirmi bir yaşına geldiğinde işten ayrılarak okula dönmek istediğini ailesine bildirmiştir. Ailesi, Farquhar'ın ticari kariyerini bırakıp okula dönmesini istemese de onu desteklemek zorunda kalmıştır. Farquhar, dil konusundaki

¹ Mekanik enstitüsü, XIX. yüzyılda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde işçileri eğitmek için kurulan ortak bir gönüllü organizasyondur (Britannica, 2018).

yeteneğinden dolayı ortaokul seviyesindeki Aberdeen Dil okuluna kaydolmuştur. Farquhar kısa sürede dil okulunda başarılı olmuş ve 15 ay sonra yani 1883 yılında Aberdeen Üniversitesine burs kazanmıştır. Farquhar eğitime bir süre ara verip yeniden başlamış olsa da eğitim hayatındaki başarısı ve ilerlemesi etkileyici bir şekilde devam etmiştir. Aberdeen üniversitesinde eğitime devam ederken, 1885 yılında Oxford Üniversitesi Christ Church kolejinde burs kazanmış ve yirmi dört yaşında eğitim için Oxford'a gitmiştir (Sharpe, 1963, s. 2-5).

John N. Farquhar'ın Aberdeen şehrindeki hayatında önemli bir yer tutan ve yetişmesinde büyük rolü olan gerçekte ailesinin bağlı olduğu kilisedir. Farquhar ailesi çocuklarını öncelikle Hristiyan geleneklerine göre yetiştirmişlerdir. Bununla beraber onun yetiştirilmesinde asıl etkili olan ise Evanjelik Birlik Kilisesi olmuştur. Farquhar'ın ailesi Evangelical Union/ Evanjelik Birlik Kilisesi üyesiydiler.² Farquhar'ın daha sonraki teolojik görüşlerinin oluşmasında Evanjelik Birlik Kilisesi'nin kurtuluş ile ilgili doktrininin etkili olduğu görülmektedir. Evanjelik Birlik Kilisesi kurtuluş doktrinine göre; İsa Mesih bütün insanlığı kurtarmak için çarmıha gerilmiştir. Bu nedenle İsa Mesih'in bütün insanlığın günahlarına kefareti olması gerekmektedir. Bu görüşün, ileride Farquhar'ın misyonerlik teolojisi temelinde, Hristiyanlık dışı dinlerin kurtuluşu hakkında ortaya koyduğu fikirlerle aynı olduğu görülmektedir (Sharpe, 1965, s. 109-119).

Farquhar'ın hayatında önemli bir yer tutan ve onun hayatında bir dönüm noktası durumunda olan ikinci bir husus, onun Oxford Üniversitesinde aldığı eğitimidir. 1885 yılında O, Oxford'a burslu olarak girer ve 1889 yılında mezun olur. Farquhar, Oxford üniversitesinde teoloji eğitimi değil, beşerî bilimler eğitimi almıştır (Sharpe, 1963, s. 11). Oxford Üniversitesi Farquhar'ın düşüncelerinin tamamen olmasa da kısmen şekillendiği yerdir. O'nun döneminde Oxford Üniversitesinde birkaç mevcut akım olsa da, bunların Farquhar'ı etkileyip etkilemediği kesin değildir. Fakat Üniversitede onu etkilemesi muhtemel üç kişi bulunmaktadır. Bunlar öncelikle Farquhar'la aynı kiliseye mensup ve Farquhar'ın yetiştiği dönemde Aberdeen'de papaz olan ve daha sonra Oxford'a gelen Andrew M. Fairbairn'dur. Fairbairn 1886 yılında Oxford'a kongregasyonalistler ve Protestan Nonconformistler için kurulan Mansfield kolej'in ilk müdürüdür. Fairbairn, Oxford yıllarında ona rehberlik etmiş ve onu etkilemiştir. Ayrıca Farquhar döneminde Sanskritçe kürsüsünde bulunan Monier Monier-Williams ve Max Müller de onu etkileyen kişiler arasındadır. Farquhar'ın düşüncelerinin oluşmasında bu üç isim etkili olmuştur (Sharpe, 1963, s. 15). Burada Monier Monier-Williams ve Max Müller'in çalışma alanlarının Hinduizm olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü Farquhar onların çalışmalarını okumuş ve nihayetinde Londra

² Evanjelik Birlik Kilisesi (Evangelical Union): İskoç Presbiteryen Kilisesi içerisinde bulunan Ayrılmış Kiliseler Birliği'nin (The United Secession Church) bir papazı olan James Morison tarafından 1843 yılında kurulmuştur. XIX. yüzyılda İskoç Presbiteryen Kilisesi'ndeki önemli tartışmalardan birisi olan İsa Mesih'in kefaretinin kapsamı tartışması sonucunda Morison, kefaretin bütün insanları kapsadığı görüşünü savunduğu için görevinden alınmıştır. Daha sonra kendisine üç tane papazın katılmasıyla 1843 yılında esas aldıkları kurtuluş doktrinini merkeze alan Evanjelik Birlik Kilisesi'ni kurmuşlardır. Evanjelik Birlik Kilisesi'ni, İskoç Presbiteryen Kilisesi'nden ayıran en önemli özellik onun kefareti doktrini konusundaki görüşüdür. Evanjelik Birliğe göre İsa Mesih'in kefareti sadece ona inanan belirli bir zümre için değil bütün insanlar için geçerlidir. Bu evrensel kurtuluş doktrini zamanla İskoçya kilisesi tarafından da benimsenmiştir. Evanjelik Birlik Kilisesi aralarındaki ihtilafların kalkması sonucunda, birkaç deneme sonrasında 1896 yılında İskoçya Kongregasyonel Birliği ile birleşmiştir (Sharpe, 1965, s. 110-119; Stevenson, 2017, s. 58-62).

Misyoner topluluğuna başvurusu kabul edildiğinde, misyonerlik alanında çalışmak için Hindistan'a gitmiştir (Sharpe, 1965, s. 119-130).

Ayrıca Oxford'da bulunduğu dönemde Farquhar, İncil'in diğer ülkelerde de yayılması gerektiği düşüncesini benimsemeye başlamıştır. Farquhar, başlangıçta çırağı bırakıp okula başladığı dönemlerde eğitim alanında faaliyet göstermek ve bir öğretmen olmak isterken, Oxford'a geldikten sonra zamanla bu düşüncesini değiştirmiştir. O, zamanla misyonerlik alanına ilgi duymuş ve yurt dışındaki eğitim faaliyetlerinde çalışmayı istemiştir. Onun temel amacı, İncil'in bütün insanlara duyurulmasına ve tanrıya hizmet etmektir. Bu nedenle Farquhar, yurt dışında misyonerlik faaliyetlerinde çalışmak için Londra Misyoner Cemiyeti'ne (London Missionary Society) başvuruda bulunmuştur. Farquhar'ın bu kararında öncelikle Oxford Üniversitesi'ndeki ortam etkili olmuştur. Çünkü o dönemde Oxford'da hem misyon üzerine çalışmalar yürütülmekte hem de bu alanda çalışanlara özel bir ilgi gösterilmekteydi. Farquhar'ın misyonerlik üzerine yazılan çalışmaları okuması ve aynı dönemde yurt dışında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan tanıdıklarıyla iletişimde olması onu etkilemiştir (Sharpe, 1965, s. 123-124). Nitekim Farquhar misyonerlik için Londra Misyoner Cemiyetine başvuruda bulunduğu anda, Oxford Üniversitesi Mansfield Koleji Müdürü Andrew M. Fairbairn ona referans olmuştur (Sharpe, 1963, s. 12-13).

Farquhar, Oxford Üniversitesi'nden mezun olup bir süre İskoçya'da öğretmenlik yaptıktan sonra Londra Misyoner Cemiyeti'ne başvuruda bulunur. Farquhar, Londra Misyoner Cemiyetine bir öğretmen olarak kabul edilir ve Londra Misyoner Cemiyeti'nin misyon amaçlı eğitim faaliyetlerinde görev yapmak üzere 1890 yılının Aralık ayında Hindistan'a gitmek için yola çıkar. 1891 yılında Hindistan'ın Calcutta şehrine ulaşır (Sharpe, 1963, s. 14-17). Calcutta Hindistan'da merkezi öneme sahip bir şehirdir. Şehir özellikle XIX. yüzyılda Hindistan'a yönelik artan misyonerlik faaliyetlerinin de merkezinde bulunmaktadır. Bu dönemde orada birçok İngilizce eğitim veren okul ve üniversite açılmıştır. Buralarda kendi kültüründen kopartılarak misyonerlik amaçlarına uygun olarak yetiştirilen gençler ülkenin ekonomik, siyasi ve bürokratik yönetim kademelerinde görev almaktadır. Nitekim 1816 yılında Londra Misyoner Cemiyeti de Calcutta ve çevresinde okullar açmıştır. Ayrıca 1821'de de Calcutta'da ilk Kongregasyonist Kilise'yi açmışlardır. Farquhar, Calcutta'da Bhowanipur Koleji'de öğretmenlik görevini üstlenmiştir. Burada öğrencilere İngilizce ve klasik dilleri öğretmekle görevliydi. Fakat diğer bütün meslektaşları gibi, Farquhar da esasen İncil'in duyurulması ve muhatapların Hıristiyanlaştırılması göreviyle yükümlüydü (Sharpe, 1963, s. 17-20).

Farquhar, Calcutta'ya ilk geldiği anlardan itibaren eğitim faaliyetlerinin İncil'in yayılmasında ne kadar etkileyici, önemli bir yere sahip olduğunu görmüştür. Ancak çok geçmeden misyonerlik faaliyetleri için artık kolej işlerinin yeterli olmadığını da fark etmiştir. Çünkü Hindistan'da XIX. yüzyılın başlarında eğitim faaliyetleri aracılığıyla misyonerlik yapılmasının gayet etkili bir yöntem olduğu, ancak yüzyılın ortasından itibaren değişen şartlar nedeniyle bu yöntemin başarı sağlanmasının güç olduğu anlaşılmıştır. Bunun nedeni ise Hindistan'da dini ve milli canlanmanın ortaya çıkmaya başlamasıdır. Hindistan'da özellikle batının etkisi ile eğitilmiş bir kesim oluşmuştur. Bu eğitilmiş zümre batıların yapmış olduğu çalışmalar sayesinde kendi dinlerindeki ve kültürlerindeki zenginliği keşfetmişlerdir. Böylece Hindistan'da çeşitli dini akımlar vasıtasıyla milliyetçilik hareketleri başlamıştır. Hindu

milliyetçiliğinin canlanmasıyla etkin olan başlıca dini akımlar XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ramakrişna, Vivekananda ve Hindu Teosofi Derneği'dir. Bunlar Hristiyanlık karşıtı propaganda yaparak misyonerlere karşı olumsuz bir tutum benimsediler. Bu dini akımların misyonerlere ve Hristiyanlığa karşı birkaç farklı tutum sergiledikleri görülmektedir. Bunlardan birincisi Hindu Kutsal metinlerine dönüş düşüncesi, ikincisi Hinduizm'in batıların dininden daha üstün olduğu fikri ve üçüncüsü ise bütün dinlerin eşit olduğu düşüncesidir. Hatta bazılarının göre Hristiyanlık üstün ve iyi bir din olsa dahi atalarının dinini bırakıp Hristiyanlığa geçmelerine gerek yoktur. Hindistan'da yükselen bu milliyetçiliğin hedefinde ise öncelikle misyonerler ve Hristiyanlık bulunmaktadır. Kısacası Hindistan'daki bu milliyetçi akımın amacı, batının meydan okumasına tepki olarak cevap vermeye çalışmaktır (Sharpe, 1965, s. 141-158).

Farquhar tarafından, Hindistan'daki bu dinsel kökenli milliyetçiliğin yükselmesinin, misyonerlerin faaliyetlerini güçleştirdiği fark edilmiştir. Bu nedenle Farquhar, Londra Misyoner Cemiyetinden Bhowanipur kadrosunun ehil misyonerlerle takviye edilerek, milliyetçi ve Hristiyanlık karşıtı akımlarla da mücadele edilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ayrıca Farquhar evanjelistik faaliyetlere ağırlık verilmesi gerektiği bilincindeydi. Çünkü artık misyonerlik için sadece kolejde eğitim vermek yeterli değildir. Eğitimli zümre ile de mücadele edilmesi gerekmektedir. Fakat Londra Misyoner Cemiyeti tarafından maddi imkânsızlıklar nedeniyle onun teklifleri yerine getirilmemiştir. Farquhar, 1898 yılında sağlık sorunları nedeniyle bir süreliğine izin alarak Londra'ya döner. O, 1899 yılında Calcutta'ya geri dönmüştür. Daha sonra toplanan ilk komite tarafından, onun işlerinin bir kısmı hafifletilerek kendisine kısmi zamanlı bir özgürlük tanınmak istenmiş fakat bu teklif kabul edilmemiştir. Çünkü Farquhar hem diğer Bhowanipur kadrosuna ek yük yüklemek istememiş hem de nihayetinde memnun olmayacağı bir teklifi kabul etmek istememiştir. Çünkü Farquhar kendisine rahatça çalışabileceği bir alan istemektedir. Tam bu dönemde Farquhar'a The Young Men's Christian Association/ Y.M.C.A.'nın³ Calcutta Kolej bölümü sekreterliği teklif edilir. Bu tam da Farquhar'ın beklediği bir fırsattır. Çünkü Farquhar istediği şekilde kendisine hem doğrudan evanjelistik çalışmalar hem de yayıncılık çalışmaları için vakit bulabilecektir. Bunun üzerine 1902 yılında Farquhar Londra Misyoner Cemiyeti'nden istifa ederek Y.M.C.A.'ın teklifini kabul eder (Sharpe, 1965, s. 144-163).

Y.M.C.A.'nın bu dönemde Hindistan'da uyguladığı misyonerlik faaliyetlerinde temel olarak dört yolun izlendiği görülmektedir. Bunlar; İncil'in vaaz edilmesi, İncil dersleri, özel görüşmeler ve literatür yani basılı yayıncılıktır. Y.M.C.A.'nın Calcutta öğrenci sekreterleri bu görevlerin tamamını deruhte etmekteydiler. Farquhar tarafından da doğrudan evanjelizm olarak adlandırılan İncil'in vaaz edilmesi,

³ The Young Men's Christian Association kısaca Y.M.C.A. olarak bilinen bir misyonerlik kuruluşudur. Y.M.C.A., 1844 yılında George Williams tarafından Londra'da kurulmuştur. 1894 yılında teşkilatın kuruluşunun 50. yıl dönümü kutlamalarında Hristiyanlığın yayılması için yaptıklarından dolayı İngiltere kralı tarafından Williams'a "sir" unvanı verilmiştir. Williams'ın ölümünden sonra Y.M.C.A. daha da büyümüş ve teşkilatın merkezi İsviçre'ye taşınmıştır. İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatları sayesinde Y.M.C.A., kısa sürede tüm dünya üzerinde teşkilatlanmıştır. Öyle ki Y.M.C.A. kadınlar arasında da faaliyet göstermek için 1857'de Young Women's Christian Association'ı Y.W.C.A. kurmuştur. Y.M.C.A.'nın asıl kuruluş amacı Hristiyan hayatının ve kültürünün gençler arasında benimsenmesini sağlamak olsa da topluluk Hristiyan olmayan ülkelerde de şube açmaya başlamasıyla birlikte bu ülkelerdeki Hristiyanları korumayı ve Hristiyanlığın Protestan mezhebini yaymayı da amaç edinmiştir. Farquhar'ın dahil olduğu Y.M.C.A. ise Amerikan merkezlidir (Çatalbaş, 2014, s. 101-122).

İncil dersleri ve özel görüşmeler gibi görevler yerine getirilmiştir. Fakat hem Farquhar'ın kendisinin önem verdiği hem de Y.M.C.A.'nın Farquhar'dan beklediği asıl alan ise yayıncılık alanı olmuştur. Y.M.C.A.'nın literatür yani basılı yayıncılık alanında yaptığı faaliyetin amacı ise şunlardır; çıkardığı aylık dergiler ve yayınladığı kitaplar ile Hıristiyanlığa ve misyonerlere karşı yöneltilen sorular ve eleştirilere cevap vermek, dini konuları ele almak ve Hıristiyan öğretisini muhatap kitleye anlatmaktır. Farquhar göreve gelir gelmez Y.M.C.A.'nın çıkardığı aylık derginin eki olan *Inquirer*'a editör olarak atanmıştır. Bu dönemden itibaren Farquhar'ın asıl uğraştığı alan ise Londra Misyoner Cemiyeti'ne de önerdiği fakat kuruluşun maddi imkânsızlıklar nedeniyle kabul edemediği, eğitilmiş Hindulara Hıristiyanlığı anlatmak ve onlardan gelen eleştirilere yanıt vermek olmuştur (Sharpe, 1965, s. 178-187).

Farquhar Y.M.C.A.'da 1902-1906 yıllarında Calcutta öğrenci sekreteri, 1907-1911 yılları arasında Hindistan ulusal öğrenci sekreteri, 1911-1923 yılları arasında da Hindistan Ulusal Konseyi Literatür bölümü alt sekreterliği görevini üstlenmiştir. Farquhar 1923 yılında sağlık sorunları nedeniyle Y.M.C.A.'daki görevinden ayrılmış ve Manchester üniversitesinde karşılaştırmalı din profesörü olmuştur. Farquhar, bu görevini ölümüne kadar sürdürmüş ve 1929 yılında Manchester'da ölmüştür (Sharpe, 1963).

Farquhar Y.M.C.A.'da bir eğitimci, misyoner ve sekreter olarak çalıştığı dönemlerde özellikle literatür çalışmalarına önem vermiştir. Çünkü ona göre, misyonerler doğrudan evanjelistik misyonerlik faaliyetleriyle sadece sınırlı bir kesime ulaşabiliyorlardı. Bu nedenle Farquhar literatür çalışmaları sayesinde yayımlanan dergi, gazete ve kitaplar ile çok daha fazla Hindu'ya ulaşabileceğini düşünmüştür. O, yazılı eserler vasıtasıyla özellikle eğitilmiş Hindulara ulaşabileceğini ve onların zihinlerindeki soru işaretleri giderilerek, Hıristiyanlığın onlara sevdirebileceğine inanıyordu. Böylece Hindu toplumundaki şiddetli Hıristiyan karşıtlığını sona erdirebileceğini düşünüyordu. Farquhar'ın Y.M.C.A.'da bulunduğu dönemde asıl görevi ve amacı XIX. yüzyılda değişen şartlar altında Hindulara Hıristiyanlığı anlatmak ve onlardan gelen tepkileri tolere etmektir. Bu nedenle Farquhar'ın bir misyoner olarak asıl maksadı, değişen dönem ve şartlar altında muhatap olunan kitleye, Hıristiyan vahyinin ve mesajının uygun ve verimli bir şekilde nasıl anlatılabileceği meselesiydi (Sharpe, 1965, s. 163-229). Bir başka ifadeyle Farquhar Hıristiyan mesajını öyle yorumlamalıydı ki muhatapların tepkisini çekme yerine, onların ilgisine mazhar olmalıydı. Bu bağlamda Farquhar kendisine ait olan yazılı çalışmalarda da asıl olarak Hıristiyanlığın Hinduizm bağlamında Hıristiyanlık dışı dinlerle ilişkisini ele almış ve Hıristiyan mesajını Hıristiyanlık dışı dinlerin kültürleri ile uyumlu şekilde yorumlamaya çalışmıştır.

Bununla ilgili olarak John N. Farquhar'ın çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. John N. Farquhar'ın 1900 yılı öncesinde sadece bir tane çalışması bulunmaktayken, özellikle Y.M.C.A.'da görevlendirildiği dönemden itibaren literatür alanına ağırlık verdiği, makale ve kitap çalışmalarını hızlandırdığı görülmektedir. Onun editörlük görevi dışındaki kayda değer başlıca çalışmaları şunlardır: *A Primer of Hinduism*, 1912; *Modern Religious Movements in India*, 1915; *An Outline of the Religious Literature of India*, 1920; *The Crown of Hinduism*, 1920.

B. JOHN N. FARQUHAR'IN KURTULUŞ AÇISINDAN HİRİSTİYANLIK DIŞI DİNLERE BAKIŞI

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Hıristiyanlığın diğer dinlere karşı olan klasik tutumu Protestan çevrelerde değişmeye başlamıştır. Değişen bu tutum Kilise dışında kurtuluş yoktur (*extra ecclesiam nulla salus*) görüşüdür. Bu görüşün değişime uğramaya başlamasının temel sebepleri kısaca XIX. yüzyılda ortaya çıkan bilimsel gelişmeler, sömürgecilik, misyonerlik olarak belirlenebilir (Hedges, 2001, s. 26-30). XVIII. yüzyıl sonlarında başlayan ve daha sonra XIX. yüzyılda hızla artan misyonerlik çalışmaları nedeniyle XIX. yüzyıla "Büyük Yüzyıl" denilmektedir. Bunun nedeni ise bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin tarihte hiç olmadığı kadar yoğunlaşmasıdır. Öyle ki Hıristiyan dünyasındaki, özellikle Protestan Hıristiyanlıktaki küçük kiliseler dahi misyonerlik kurumları kurmuşlar ve deniz aşırı faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu dönemde en önemli sorun ise Hıristiyanlık dışındaki dinlere karşı nasıl davranılacağı olmuştur. Yani Katolik Kilisesinin Hıristiyanlık dışındaki dinlere karşı olan klasik tutumu devam mı ettirelecektir, yoksa başka bir tutum mu belirlenecektir (Kenneth Cracknell, 1995, s. 1-4). Bu bağlamda John N. Farquhar öncesinde Frederick Denison Maurice, Max Müller ve Monier Monier-Williams gibi bazı hıristiyan bilim adamları Hıristiyan olmayan dinlere karşı olumlu tutumlar sergilemeye başlamışlardır (Kenneth Cracknell, 1995). Özellikle Max Müller ve Monier Monier-Williams Hıristiyanlık dışındaki dinlerde de bazı doğruların olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bu anlamda ikisinin düşünceleri arasında bazı farklılıklar olsa da, ortak nokta Hıristiyanlık dışındaki dinlere karşı olumlu tutum içerisinde olmuş olmalarıdır (Sharpe, 1965, s. 47-51). John N. Farquhar'ın Hıristiyanlığın, Hıristiyanlık dışındaki dinlerle olan ilişkisi üzerine olan düşünceleri yukarıda kısaca özetlenen tarihsel ortamda ve düşünsel zeminde gelişmiştir.

Farquhar'a göre bir dinin hakk din olmasının ilk şartı o dinin evrensel olmasıdır. Yani hakk din; ırk, dil, kültür ve sınıf fark etmeksizin bütün insanlık tarafından kabul edilebilir olmalıdır. Bu anlamda insanlığın din ihtiyacını karşılayabilecek evrensel hakk din ise Hıristiyanlıktır. O'na göre diğer dinler ise birçok ciddi hatalar içerir. Yani bir dinde sadece Tanrı inancının bulunması yeterli değildir. Çünkü din sadece Tanrı'yı aramak değildir. Dinlerin değeri içerdikleri hatalar ve doğrularına göre ölçülür. Bu yönüyle de tam anlamıyla hak olan ve doğruları içeren yegâne hak din Hıristiyanlıktır. Ayrıca modern anlamda bir dinin gerçekten manevi olması ve ahlaki hayatı tam anlamıyla teşvik etmesi gerekmektedir. Bu yönüyle de Hıristiyanlık insanlığın manevi ve ahlaki ihtiyaçları karşılayan tek dindir. Hıristiyanlık yegâne evrensel din olarak insanlık için bütün hak ve hakikatleri kapsadığı gibi Hıristiyanlık dışı dinlerdeki ahlaki ve manevi doğruları da tanıyarak onları da tamamlamaktadır. Farquhar bu yaklaşımıyla Hıristiyanlığın, Hıristiyanlık dışı dinlerden üstün bir din olduğunu açıkça ifade etmekle birlikte, Hıristiyanlık dışı dinlerin olumlu yönlerinin olabileceğini belirterek diğer dinlere bakışını farklı bir evreye taşımıştır (Sharpe, 1965, s. 187-190).

Bir sonraki aşamada Farquhar, Hıristiyanlık dışı dinlerde de bazı doğruların olabileceğini kabul etmektedir. Bu görüşü ile o, kendi döneminde Hıristiyanlık dışı dinlerle ilgili olarak, batı'da yeni ortaya çıkmaya başlayan kısmi doğruluk yaklaşımını benimsediğini göstermektedir. Temelinde XIX. yüzyıldaki evrimsel bilim teorisine dayanan bu görüşe göre Hıristiyanlık dışı dinler, içerisinde bulundukları doğrulara göre aşağıdan yukarıya doğru bir gelişim evresindedirler. Hıristiyanlık ise dinin en

mükemmel formunu temsil etmektedir. Böylece diğer dinlerin geçmesi gereken doğal evrimsel aşamalar sonucunda dinin en mükemmel şekli olan Hıristiyanlığa evrilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle artık Hıristiyanlık dışı dinlerin kökenlerini karanlık ilahi güçlere ya da orijinal vahyin bozulmuş haline isnat etmeye gerek yoktur. Çünkü en nihayetinde bu evrelerden geçerek insanlığın asıl hakiki ve en mükemmel dini olan Hıristiyanlığa ulaşmış olacaktırlar. Bütün dinler aslında bir anlamda geçerlidirler. Çünkü dinler insanın manevi yapısının bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak insanı tam anlamıyla tatmin eden din ise Hıristiyanlıktır (Kenneth Cracknell, 1995, s. 170-171).

Farquhar'ın Hıristiyanlığa ve Hıristiyan olmayan dinlere karşı bu tutumunun yeni bir yaklaşım olmadığından yukarıda bahsedilmişti. Bu yaklaşım bilimsel çevrelerde kabul görmeye birlikte, asıl taraftarını evanjelist misyonerler arasında bulmuştur. Nitekim birçok misyonere göre XIX. yüzyılda Hıristiyanlık dışı dinlerde de bazı doğrular bulunmaktadır. Misyonerler, Hıristiyanlık dışı dinlerdeki bu doğruları keşfederek evanjelist faaliyetlerinde kullanmaları gerekmektedir. Böylece misyonerler vaazlarında, literatür ve seminer çalışmalarında bu tür doğrulardan yararlanarak muhataplarını Hıristiyanlığa kazandırabilirler (Sharpe, 1965, s. 331). Dolayısıyla Farquhar'ın Hıristiyanlık dışı dinlere bakışı bir misyonerin yaklaşımından farksızdır. Fakat Farquhar, bu yaklaşımını çok daha sistematik hale getirmektedir. O, diğer dinlerdeki hakikate dair izlerin, onları dinin en üst formu olan Hıristiyanlığa ulaştıracağını ve o hakikatlerin aslında İsa Mesih tarafından tamamlanacağını ileri sürmektedir. Bu bağlamda Farquhar'ın kurtuluş açısından Hıristiyanlık dışı dinlere bakışına tamamlayıcı teoloji denilmektedir (Avcı, 2016, s. 65).

Farquhar'ın Hıristiyanlık dışındaki dinlere bakışındaki ana tema; bu dinlerin Mesih tarafından tamamlanmasıdır. Farquhar tamamlayıcı teolojiyi Matta İncilindeki şu pasaja dayandırmaktadır: "*Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim.*" (Matta, 5: 17).⁴ Farquhar, bu İncil pasajından hareketle Mesih'in kadim medeniyetlerin felsefe, edebiyat ve sanat gibi değerlerini yok etmek için gelmediğini aksine onları tamamlamak için geldiğini vurgulamaktadır. Çünkü Yunanlılar gibi sonradan Hıristiyan olan medeniyetlerin değerleri Hıristiyanlık içerisinde korunmuş ve yeniden canlanmıştır. Bu anlamda modern dünyanın birçok maddi ve manevi unsuru, kadim medeniyetlerin Hıristiyanlık içerisinde yeşermesiyle oluşmuştur. Farquhar, Mesih'in dünyaya gelmesinin, yaşamının, öğretilerinin, ölmesinin ve yeniden dirilmesinin kadim bütün dinlerin özeti olduğunu ve bunun sadece Yahudiliği değil diğer bütün dinleri de kapsayan yeni bir başlangıcı ifade ettiğini düşünmektedir. Nasıl ki Mesih kadim yasayı ve peygamberleri tamamladıysa, günümüzdeki dinleri ve medeniyetleri de öylece tamamlayacaktır. Mesih'in Hıristiyan olmayan dinleri tamamlaması muhatap kitlenin medeniyetini, toplumunu ve tarihini yok ederek değil, yeni bir hayat vererek olacaktır. Bu nedenle de Farquhar tarafından muhatapların endişelenmesine gerek olmadığı özellikle vurgulanmaktadır (Farquhar, 1920, s. 53-60).

⁴ Bu bölüm İsa'nın Dağdaki vaazından bir pasajdır. Hıristiyanlığa göre bu sözlerin söylenme amacı şudur: Yahudi din adamları İsa'yı Yahudi şeriatına uymamakla suçluyorlardı. Bu nedenle de onu öldürmek istiyorlardı. İsa dağdaki vaazında özellikle Tanrı'nın yasasını ve peygamberlerin sözlerini yok etmek için değil tamamlamak için geldiğini ve bu nedenle de Tanrı'nın yasasının en küçüğüne bile uyulması gerektiğini vurgulamıştır. Böylece İsa onu dinleyen Yahudilerin kendisini yanlış anlamalarını önlemek istemiştir. Hıristiyanlığın anlayışına göre bu pasajda bahsedilen yasa ise Eski Ahit'in bütün kurallarından ziyade sadece ahlaki ve etik kurallarıdır (Chua, 2010).

Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, öteki din ve inançların Hıristiyanlık değil, İsa Mesih tarafından tamamlanacağı tezidir. Çünkü Farquhar'a göre tamamlayıcı Hıristiyanlık; Hıristiyanlığın detaylı öğretisi, ritüelleri ya da herhangi bir mezhebi değil, aksine sadece İsa Mesih'tir. Ona göre Hıristiyanlığın kaynağı Mesih'tir ve Hıristiyanlık Mesih'ten ibarettir. Çünkü İsa, herhangi bir kilisenin değil bütün kiliselerin başıdır. İsa'nın ulusu yoktur ve O, insandır. Bu anlamda Hıristiyanlık herhangi bir ulusu ya da medeniyeti temsil etmemektedir. Yani Hıristiyanlık sadece batı medeniyeti demek değildir; Hıristiyanlık bütün ulusları kapsamaktadır. Hıristiyanlık dışı dinlerde detaylı şeriatlar varken, Hıristiyanlıkta durum böyle değildir. İsa Mesih ne kilise için, ne devlet için, ne de ahlaki hayatı düzenlemek için detaylı kurallar koymamıştır. Yeni Ahit'te şeriat anlamında kurallar yoktur. Şeriat meselesini İsa Mesih, takipçilerine bırakmıştır. Hıristiyanlığın bu özelliği onu diğer dinlerin aksine evrensel yapmaktadır. Çünkü bu sayede İsa Mesih'e inananlar, her çağda modası geçen yasalar yerine yaşadıkları çağa göre insanlığın ihtiyaçlarına uygun kanunları koyabilmektedirler. Şeriat temelinde zorlukları Yahudilik, Hinduizm ve İslamiyet gibi dinlerde görmek mümkündür. Oysa Hıristiyanlık insanları kendi medeniyetleri içerisinde özgür bırakmakta ve onlara kendi sosyal hayatlarını düzenleme imkânı vermektedir. Bu anlamda İsa Mesih insanlara ahlaki olarak uygulanabilecek evrensel kurallar bırakmıştır. Fakat burada insanların İsa'nın manevi prensipleri tarafından yönlendirilmeleri gerekmektedir. Yani İsa Mesih'in öğretisini benimsemeleri gerekmektedir. Böylece kendi ulusları içerisinde Hıristiyan olarak kalabilirler. Burada özgürlüğü tamamlayıcı olarak Kilise ve onda rehberlik faaliyetini sürdüren Kutsal Ruh ortaya çıkmaktadır. Çünkü İsa'nın öğretilerinin takip edilmesi Kutsal Ruh'un rehberliğinde Kilise ile olmaktadır (Farquhar, 1920, s. 58-60). Yani Farquhar bu bakış açısıyla Mesih'in öteki dinleri tamamlarken, onların medeniyetine ve kurumlarına zarar vermediğini, toplumsal düzeni belirleme de serbest bıraktığını ancak yine de Mesih'in evrensel öğretilerine sahip olmaları için Kutsal Ruh'un rehberliğindeki Kilise'ye tabii olmaları gerektiğini ima etmektedir.

Farquhar'ın tamamlayıcı teolojisinde İsa Mesih öteki dinlerdeki doğruları tamamlayan insani ve tarihsel bir figür olarak ortaya çıkmaktadır. Farquhar, Mesih'i sıradan insanlar gibi tanımlar. İnsanların karşılaştığı zorlukları ve sıkıntılarını onun da yaşadığını fakat onun mücadele ettiğini vurgulamaktadır. Mesih günaha karşı direnmiş, mücadele etmiş ve nihayetinde kazanmıştır. O'nu olağanüstü kılan ise günahsız olmasıdır. O, Babasına (yani Tanrı'ya) çok yakın yaşamış ve onun tarafından günahattan korunmuştur. İsa Mesih'in yaşamıyla öğretileri arasında fark bulunmamaktadır. Bu nedenle İsa Mesih, insanlık için en yüksek ahlaki ideali barındırmaktadır ve o, en mükemmel örnektir. Burada Farquhar, Hıristiyan tanrısını ya da Hıristiyanlıktaki Baba Tanrı'yı ahlaki olarak değerlendirir. İsa Mesih de yaşamında en yüksek ahlaki değeri sergilediği için Tanrı'nın vahyidir. Bir başka ifadeyle Tanrı insanlığın ahlaki değerler içerisinde yaşamını sürdürmesini istemektedir. Bu nedenle İsa'yı insanlığa en mükemmel ahlaki örnek olarak göndermiştir. İsa da yaşamı ve öğretileriyle insanoğlu için en iyi örneği sergilemiştir. Bu bağlamda Hıristiyan ahlakı özellikle de toplumsal ahlak ve insanın günaha karşı tutumu Tanrı'dan kaynaklanmaktadır. Hıristiyanlık dışı dinlerde özellikle de Hinduizm de ise böyle bir durum söz konusu değildir. İsa Mesih'in bu ahlaki pozisyonu ise sadece Yahudilik ve Hıristiyanlık tarafından açıkça dile getirilmiştir. Çünkü bu durum Eski Ahit'te de geçmektedir (Farquhar, 1920, s. 436-437).

Farquhar, İsa Mesih'in Hıristiyanlıktaki ilahi konumunu tartışmaz. Zaten böyle bir amaç içerisinde de değildir. O sadece Mesih'in Hıristiyanlık dışı dinlerdeki pozisyonunu ahlaki ve manevi olarak

temellendirmeye çalışmıştır. İsa'nın insaniliğine vurgu ise onun bütün insanlığa ait ortak bir değer olduğunu belirtmek içindir. İsa'nın tarihsel bir figür olarak değerlendirilmesi ise Farquhar'ın yaşadığı dönemin bilimsel çevrelerinde bulunan bir düşüncedir. Aslında Farquhar kendi döneminde insanlığın Hıristiyanlığın temeli olarak İsa'nın basit öğretilerine ihtiyacı olduğunu düşünmektedir (Sharpe, 1965, s. 340-341). Bu nedenle tarihsel İsa'yı merkeze alarak onu Hinduizm özelinde bütün insanlığa en mükemmel ahlaki ideal olarak sunmaktadır. Farquhar'ın tamamlayıcı teolojide Hıristiyanlığın öğretilerinden ziyade İsa Mesih'i ön plana çıkarmasının sebebi karmaşık dini doktrinleri bir kenara bırakıp İsa Mesih'in öğretilerini kendi dönemindeki insanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sunmaya çalışmasıdır. İsa Mesih, öğretileri ve yaşamı ile Farquhar döneminin şartlarına göre sosyal bir reformcu olarak konumlandırılmaktadır. Sosyal evrim temelinde Farquhar, İsa Mesih'in Hinduizm özelinde insanlığın dini ihtiyaçlarını karşılayacağını düşünmektedir. Böylece Farquhar tarafından sosyal bir evrim yaklaşımıyla Hindu toplumuna sosyal bir reform sunulmaktadır (Sharpe, 1965, s. 343-344).

Farquhar'ın, Mesih'in ahlaki yönünü öne çıkarması ve tamamlayıcı teolojisinde sosyal ahlaki yapıya vurgu yapması ise hiçbir sosyal yapının din olmadan var olamayacağını ve sosyal yapının dini kurumlara ihtiyacı olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre yaşayan bir sosyal düzen için din gereklidir ve din tek başına insanın vicdanına ve kalbine hitap eden güçlü ahlaki yapılar sağlayabilir. Nihayetinde din bu ahlaki kurallar ile insanı içinde bulunduğu toplumda yaşamaya zorlar. Farquhar, sosyal anlamda bir dinde bulunması gereken üç temel ilkedden bahseder. Bunlar; bütün insanların eşit olması, tüm sosyal ilişkilerin ahlaki hale getirilmesi ve tam anlamıyla sosyal bir özgürlüğün olmasıdır. Farquhar kendine göre dinsel açıdan Hindu ve İslam toplumundaki olumsuz yönleri değerlendirir ve bu üç temel ilkenin ne Çin'de ne Hindistan'da ne Türkiye'de ne de diğer ülkelerde bulunmadığı görüşündedir. O'na göre sosyal açıdan bir dinde bulunması gereken bu temel ilkeler sadece Hıristiyanlıkta bulunmaktadır ve Hıristiyan toplumunda somutlaşmıştır (Farquhar, 1920, s. 191-192).

Hıristiyanlığın bu temel ilkeleri sağlaması ise onun antropolojik yaklaşımıyla alakalıdır. İsa Mesih'in zihnindeki merkezi düşünce Tanrı'nın babalığıdır (yani yaratıcılığıdır). Çünkü sonsuz olan Baba Tanrı, insanı kendi suretinde sonlu bir varlık olarak yaratmıştır ve bu anlamda insan Tanrı'nın çocuğudur. Bu nedenle Tanrı, insanı çocuğu gibi derinden sevmekte ve büyük değer vermektedir. Hıristiyanlığın bu antropolojik yaklaşımına göre bütün insanlar Baba Tanrı'nın çocuklarıdır. Bu durum insanlığı ırk, renk, cinsiyet ayrımı gibi farklılıkları gözetmeksizin eşit ve özgür kılmakta ve onlara aynı hakları tanımaktadır (Farquhar, 1920, s. 193). Bu antropolojik yaklaşımı ile Farquhar, Hıristiyanlıkta toplumsal farkların olmadığını, öteki dinlerin ve toplumların aksine sosyal açıdan en üstün dinin Hıristiyanlık olduğunu temellendirmeye çalışmıştır. Çünkü ona göre evrensel ve modern anlamda bir toplumda bulunması gereken eşitlik, özgürlük ve adalet gibi temel ilkeler sadece İsa Mesih tarafından ortaya konmuştur. Tüm dünyadaki sosyal evrim, Hıristiyanlığın sağladığı bu temel idealler doğrultusunda sürekli olarak ilerlemekte ve gelişmektedir. Yani ona göre toplumlar var olabilmek için kendi içlerindeki eşitsizlik, adaletsizlik gibi huzursuzluğa sebep olan durumlardan kurtulmalıdırlar. Bunun sağlanabilmesi için ise uygun bir dine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle diğer toplumların ihtiyaçlarını karşılayacak olan yegâne din Hıristiyanlıktır. Bu anlamda Farquhar Hıristiyan toplumunu, diğer toplumların ulaşması gereken nihai evrimsel hedef olarak görmektedir (Farquhar, 1920, s. 203).

Tamamlayıcı teolojisi ile Farquhar, toplumun ahlaki ve sosyal açıdan ihtiyaçlarını sadece Hristiyanlığın karşılayabileceğini iddia etmektedir. O, sosyal evrim yaklaşımıyla toplumların (özelde Hinduizm'in) en mükemmel din olan Hristiyanlığa ulaşmaları gerektiğini ve bunun da Hristiyanlığın özünü oluşturan İsa Mesih'in ahlaki öğretileri ve ilkeleriyle mümkün olacağı görüşündedir. Peki, Farquhar'ın ortaya koyduğu evrimci şemada; alt formdaki, içerisinde bazı doğrular barındıran dinlerin, şemanın en üstündeki en yüksek ve en mükemmel din olan Hristiyanlığa ulaşmaları nasıl olacaktır. Farquhar burada kendiliğinden gerçekleşecek evrimsel bir süreci kastetmemektedir. Herhangi bir toplum evrimsel olarak kolayca kendiliğinden gelişerek Hristiyan toplumuna dönüşemez (yani Hristiyanlaşamaz). Toplumların Hristiyanlığa evrilmeleri için onlara üst seviyede bir din olan Hristiyanlığın sunulması gerekmektedir. Böylece onlar, seçimler yaparak Hristiyanlığı kabul edebilirler. Bu durum bireylerin ya da toplumların kendiliğinden ya da dışsal etkenlerle değil bilinçli bir şekilde kendi kararlarıyla onlara sunulan din olan Hristiyanlığı tercih etmeleri anlamına gelmektedir. Yani Farquhar'ın sosyal evrim anlayışı burada bilinçli bir iradeyi gerektirmektedir. Farquhar'a göre bir Hindu ancak (öteki din mensupları da böyledir) Hristiyanlık ve batı medeniyetiyle karşılaştığı zaman, bu din ve medeniyetin ne kadar yüksek bir değere sahip olduğunu yani kendi dininden daha yüksek bir din olduğunu anlayacaktır. Bu nedenle Hristiyanlığı benimsemek, sadece onun ve ulusunun iyiliği için gereklidir (Sharpe, 1965, s. 335-336).

Farquhar'ın tamamlayıcı teolojisinde muhatap kitleye Hristiyanlığın sunulmasında ilk aşamada anahtar kavram, muhatap dininde da bazı doğruların bulunduğu vurgulanmasıdır. Çünkü burada amaç öteki dini tamamen yok saymak değildir. Farquhar'a göre muhatap dininin inançları ve duyguları aşağılanmadan ve yok edilmeye çalışılmadan, onda da bazı doğruların bulunabileceği belirtilmelidir. Daha sonra da Hristiyanlık inancı bu doğrular üzerine inşa edilmelidir. Yani ötekinin dini değerleri ve unsurları yok edilmeden Hristiyanlık değerleriyle tamamlanmalıdır (Kenneth Cracknell, 1995, s. 171). Buradan da anlaşıldığı gibi Farquhar'ın tamamlayıcı teolojisi aslında öteki dinlerin Hristiyanlıkla yer değiştirmesi anlamına gelmektedir. Hristiyanlarca, Hristiyanlık dışı dinlerde olduğu varsayılan doğrular en yüksek din formu olan Hristiyanlıkta yeniden ortaya çıkmaktadır. Böylece İsa Mesih öteki dinlerdeki doğruları tamamlayarak o dinin yerini almış olmaktadır (Sharpe, 1965, s. 339).

Bununla beraber tamamlayıcı teolojide en önemli husus Hristiyanlığın muhataplara tanıtılması ve ilan edilmesidir. Bu da misyon görevini üstlenmiş olan kişilerin görevidir. Misyonerler bunu yaparken hedef aldıkları toplumlarda kendilerine göre bazı doğrular bulacaklar ve Hristiyanlığı bu doğruların üzerine bina edeceklerdir. Burada muhatap alınan birey ya da kitle bu olumlu tutum karşısında etkilenecek ve Hristiyanlığın ne kadar yüksek değerde bir din olduğunu görerek Hristiyanlığa intisap edecektir. Tabi ki bütün bunların olması süreç işidir. Bu yönüyle ele alındığında tamamlayıcı teoloji yaklaşımının aslında yeni bir misyonerlik metodu olmadığı görülmektedir.

Misyonerlik, Hristiyanlıkta Pavlus ile başlamıştır. Pavlus muhatap aldığı kitleyi ne yapıp edip Hristiyanlaştırmak için farklı metotlar benimsemiştir. Bunlardan en önemlisi ise Hristiyanlığı hedef kitleye taviz vererek ve onların kültürlerine ve dinlerine uyarlayarak anlatmaktır. Bu yöntem ise günümüzde inkültürasyon denilmektedir. İnkültürasyonun temel amacı Hristiyanlığı hedef kitlenin kültürel ve dinsel unsurlarına uyarlayarak anlatmak, onlarla özdeşlik kurarak Hristiyanlığı öteki

kültürlerin içerisine yerleştirerek misyonerlik yapmaktır. (Gündüz & Aydın, 2002; Oymak, 2010) Farquhar da tıpkı Pavlus gibi hedef kitleye (Hindulara) tavizler vermekte, onlara karşı olumlu tutamlar sergilemekte ve Hıristiyanlığı onların anlayacağı şekilde ve onların dinlerine ve kültürlerine uygun tarzda anlatmaya çalışmıştır. Bu anlamda Farquhar Hıristiyanlığın, Hıristiyan olmayan dinlere karşı klasik tutumu olan “Hıristiyanlık dışı dinlerde kurtuluş yoktur” görüşünü benimsemiyor ve diğer dinlerde de bazı doğruların olduğunu savunuyor gibi görünse de aslında klasik tutumdan pek de farklı bir tutum sergilememektedir. O, öteki dinlerde de bazı hakikat izlerinin olduğunu söylemekte ama bunu yeterli görmeyip bu hakikat izlerinin İsa Mesih yoluyla Hıristiyanlıkta tamamlanacağını iddia etmektedir. Böylece inkültürasyon yoluyla misyonerlik yapmaktadır.

C. BULGULAR

Farquhar'ın tamamlayıcı teolojisi aslında misyonerlerin XIX. yüzyılda Hindistan'da klasik misyonerlik metotlarıyla eğitilmiş zümreye karşı başarılı olamamaları sonucunda geliştirilmiştir. Farquhar, Hindistan'da milliyetçi hareketlerin ve dinsel duyguların artması sonucunda özellikle misyonerlere ve Hıristiyanlığa karşı oluşan tepkilerden dolayı daha farklı bir misyonerlik metodu olarak tamamlayıcı teoloji yaklaşımını geliştirmiştir. Bu anlamda o, klasik misyonerlik metotlarından ziyade literatür çalışmalarının daha verimli olacağını düşünmüştür. Çünkü artık Hindular İncil dersleri ve vaazları gibi yöntemlere temkinli davranmakta ve karşı çıkmaktaydılar. Bu nedenle Farquhar, Hindistan'da artan Hıristiyanlık ve misyonerlik karşıtlığına tepki olarak yazılı çalışmalarla cevap vermeye çalışılmasının daha verimli olunacağını düşünmüştür. Bu sebeple Farquhar, misyonerlerin daha önce yaptığı biçimde muhatap dine karşı doğrudan saldırarak onu lanetleyip şeytan işi olduğunu söylemek yerine, muhatapı aşağılamadan, daha yumuşak bir şekilde hatta onların dininde de bazı hakikat izlerinin olduğunu söyleyerek sempatik bir şekilde yaklaşılmasının çok daha doğru bir yöntem olacağını düşünmüştür. XIX yüzyılda Protestan çevrelerdeki hâkim düşünce olan Hıristiyanlık dışı dinlerde de bazı hakikat izlerinin olabileceği düşüncesi Farquhar tarafından çok daha sistematik hale getirilmiştir. Protestanlar arasında XIX. yüzyılda bireysel olarak başlayan öteki dinlere karşı olumlu tutum ve tamamlayıcı teoloji yaklaşımı, XX. yüzyılın başlarında Protestanlar arasında genel kanaat haline gelmiştir.

Katolik Kilisesi ise XX. yüzyılın ortalarına kadar Hıristiyanlık dışındaki dinlere karşı olan Katolik Kilisesi dışında kurtuluş yoktur görüşünü devam ettirmiştir. Fakat XX. yüzyılın ortalarına doğru Hıristiyanlık dışı dinlere karşı Katolik çevrelerden bireysel olarak olumlu yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Kärkkäinen, 2003, s. 111-113). Nihayet II. Vatikan Konsilinde (1962-1965), Kilise klasik tutumunu yumuşatmıştır. Katolik kilisesi, II. Vatikan öncesi Katolik olmayan diğer Hıristiyan mezheplerinin dahi kurtuluşa ulaşamayacağını düşünürken, konsil sonrasında öteki dinlerin de insanların kurtuluşuna vesile olabileceğini ifade etmiştir. Katolik Kilisesine göre Hıristiyanlık dışı dinlerde hakikate dair izler bulunmakla birlikte bu dinler eksiktir. Kurtuluşu tamamlayan ve mükemmelleştiren ise İsa Mesih'tir. Bu bağlamda kilise Hıristiyanlık dışı dinlerdeki manevi unsurların Hıristiyanlığın mesajıyla tamamlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle kilise öteki dinlerin inançlarındaki eksik ve yanlışların Hıristiyanlık ile tamamlanması için yeni misyon metotlarını oluşturmuştur. Kilise yeni misyon metodu olarak ilk önce, muhataba Hıristiyanlığı yani önce kurtarıcı

İsa Mesih inancını açıklayarak Hristiyanlığa davet edecektir. Bu nedenle Kilise tarafından Hristiyanlık dışı dinlerle diyalog başlatılmıştır. Bu diyalog ise bütün insanları kurtuluşa ulaştırma diyalogudur. Yine 1979'da Papa II. Jean Paul tarafından inkültürasyon kavramı kullanılmıştır. İnkültürasyon ise Hristiyanlığın öteki kültür ve inançlara uyarlayarak anlatılmasıdır. Yani Hristiyanlığın öteki kültürlerle sunulması ve sokulmasıdır (Güngör, 2006). Katolik Kilisesinin II. Vatikan Konsili sonrasında Hristiyanlık dışı dinlere karşı benimsediği bu tutum XIX. yüzyılda ortaya çıkan tamamlayıcı teoloji yaklaşımıyla benzerdir (Sparks, 2010, s. 47-48).

Görüldüğü üzere XIX. yüzyılda yeni misyon anlayışı çerçevesinde Protestan çevrelerde ortaya çıkan ve zamanla gelişerek John N. Farquhar tarafından sistematik hale getirilen tamamlayıcı teoloji yaklaşımı, II. Vatikan Konsilinden sonra Katolik kilisesinin Hristiyanlık dışı dinlere karşı resmi tutumu haline gelmiştir. Hristiyanlığın öteki dinlere bakışının ortaya çıkmasında tamamlayıcı teoloji ilk andan itibaren misyonerlik maksadıyla ortaya atılmış ve bu amaç doğrultusunda da gelişerek Katolik Kilisesinin resmi misyonerlik yöntemi olmuştur. Bu anlamda Kilise tarafından başlatılmış olan Hristiyanlık dışı dinlerle diyalog da bu yaklaşımın bir uzantısı konumundadır. Nitekim XIX. yüzyılda Hindistan'da Farquhar tarafından geliştirilen ve uygulanan tamamlayıcı teoloji yaklaşımının yeni bir misyonerlik yöntemi olarak sunulduğu görülmektedir.

Sonuç

Katolik Kilisesi ortaya çıkışından itibaren kendisi dışındaki kiliselerin ve dinlerin varlığını kabul etmemiştir. Katolik Kilisesi diğer dinlere karşı tutum olarak zamanla doktrin haline gelen Kilise dışında kurtuluş yoktur (extra ecclesiam nulla salus) tezini benimsemiştir. Hristiyanlığın diğer dinlere karşı bu tutumu XIX. yüzyıla gelindiğinde siyasi, dini, ilmi sebeplerle özellikle Avrupa'da Protestanlar arasında değişime uğramaya başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Protestanlar, misyonerlik kaygısıyla Hristiyanlık dışı dinlerden olumlu olarak bahsetmeye başlamışlar ve o dinlerde de bazı hakikat izlerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle öteki dinlerin mensupları gizli Hristiyanlar veya anonim Hristiyanlar şeklinde adlandırıldığı gibi, öteki dinlerdeki hakikatlere dair izlerin İsa Mesih tarafından tamamlanacağı tezini ortaya atanlar da olmuştur. Özellikle İngiltere'nin sömürgesi olan Hindulara karşı İngiliz düşüncesinde ortaya çıkmaya başlayan bu yaklaşım, John N. Farquhar tarafından 1913 yılında yayınlanan *The Crown of Hinduism* adlı eserde daha sistematik hale getirilerek savunulmuştur. Farquhar tarafından Hristiyanlık dışı dinler ile Hristiyanlığın ilişkisi açısından savunulan bu görüş tamamlayıcı teoloji yaklaşımı olarak adlandırılmıştır. Tamamlayıcı teoloji, Farquhar tarafından icat edilmemiştir, aksine diğer dinler için bu ifadeyi ondan önce de kullananlar olmakla birlikte Farquhar bu teoriyi daha sistematik hale getirmiştir. Bir başka ifadeyle tamamlayıcı teoloji yaklaşımı Farquhar ile meşhur olmuştur.

XX. Yüzyılın ortalarına kadar Katolik Kilisesi, Protestanlar arasında ortaya çıkan öteki dinlere karşı farklı bakış açılarına kayıtsız kalmıştır. Ancak XX. yüzyılın ortalarında itibaren Katolikler arasında öteki dinlere karşı önce bireysel olarak olumlu tutumlar geliştirilmeye başlanmıştır. II. Vatikan Konsilinde (1962-1965) ise Katolik Kilisesi öteki inançlara karşı olan klasik tutumunu değiştirmiş ve öteki dinlerde de bazı hakikat izlerinin olduğunu kabul etmiştir. Fakat bu hakikat izlerinin İsa Mesih tarafından tamamlanması gerekmektedir. Böylece Katolik Kilisesi, Protestan çevrelerde gelişen ve Farquhar

tarafından sistematik hale getirilen tamamlayıcı teoloji yaklaşımını Hıristiyanlık dışı dinlere karşı yeni bir tutum olarak benimsemiştir. Bir başka ifadeyle Katolik Kilisesinin tamamlayıcı teoloji yaklaşımını benimsemesi, onun evrensel misyonunun amacının bir parçası doğrultusunda olmaktadır. Çünkü Hıristiyanlığın, Hıristiyanlık dışı dinlere karşı bakışını ortaya koyan tamamlayıcı teoloji yaklaşımı esasen özelde Hindulara daha sonra da öteki dinlere karşı XIX. yüzyılda yeni bir misyonerlik metodu oluşturmak amacıyla geliştirilmiştir. Bu bağlamda Katolik Kilisesi'nin evrensel misyonu olan bütün dünyaya Müjde'nin yayılması ve bütün insanlığın Hıristiyanlaştırılması amacı doğrultusunda girdiği kriz sebebiyle XX. yüzyılın ortasından itibaren yeni bir misyonerlik metodu olarak geliştirilmiş ve denenmiş bir yöntem olan tamamlayıcı teolojik yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Adam, B. (1998). Hristiyanlık ve diğer dinler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17, 358-364. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Adam, B. (2000). Katolik Kilisesi'nin kurtuluş öğretisi açısından Yahudiliğe ve İslam'a bakışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(1), 195-224.
- Avcı, B. (2016, Aralık). Tamamlayıcı teolojiji tamamlayan öge: Logos. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, (32), 45-66.
- Aydın, F. (2011). *Pavlus Hristiyanlığına giriş*. Eskiye Yayınları.
- Bilgi, İ. H. (2007). *Vahiy sürecinde kurtuluş* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Britannica (2018, Haziran 24). Mechanics' institute. <https://www.britannica.com/topic/mechanics-institute-British-United-States-organization>
- Chua, L. K. (2010). *Not to destroy, but to fulfill Christ's teaching on the law in the sermon on the mount*. Innovo Publishing.
- Çatalbaş, R. (2014). Young Men's Christian Association'ın Türkiye'deki faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55(1), 101-122.
- Demirci, K. (2017). *Dinler tarihinin meseleleri*. İnsan Yayınları.
- Farquhar, J. N. (1920). *The crown of Hinduism*. Oxford University Press.
- Gündüz, Ş. (2001). *Pavlus Hristiyanlığın mimarı*. Ankara Okulu Yayınları.
- Gündüz, Ş., & Aydın, M. (2002). *Misyonerlik, hristiyan misyonerler, yöntemleri ve Türkiye'ye yönelik faaliyetleri*. Kaknüs Y.
- Güngör, A. İ. (2006). *Vatikan misyon ve diyalog*. İlgi Kültür Sanat Y.
- Hedges, P. (2001). *Preparation and fulfilment: A history and study of fulfilment theology in modern British thought in the Indian context*. Peter Lang Publishing.
- Kärkkäinen, V. M. (2003). *An introduction to the theology of religions, biblical, historical & contemporary perspectives*. Intervarsity Press.
- Kenneth Cracknell, J. (1995). *Courtesy and love: Theologians and missionaries encountering world religions, 1846- 1914*. Epworth Press.
- Kutsal Kitap*. (2013). Yeni Yaşam Yayınları.
- Küçük, A., Tümer, G., & Küçük, M. (2011). *Dinler tarihi*. Berikan Y.
- Oymak, İ. (2010). *Metot ve çalışma alanları açısından Türkiye'de misyonerlik faaliyetleri*. Ankara Okulu Y.
- Polat, K. (2006). Hristiyan kurtuluş öğretilerinde İsa vasıtasıyla kurtuluş. *Ekev Akademi Dergisi*, 27, 183-202.
- Sharpe, E. J. (1963). *John Nicol Farquhar: a memoir/ with an introduction by A. S. appasamy*. Y.M.C.A. Publishing House.
- Sharpe, E. J. (1965). *Not to destroy but to fulfil, the contribution of J. N. Farquhar to protestant missionary thought in India before 1914*. C.W.K. Gleerup-Lund.
- Sharpe, E. J. (1979). Legacy of J. N. Farquhar. *International Bulletin of Mission Research*. (02 09, 2018) <http://www.internationalbulletin.org/issues/1979-02/1979-02-061-sharpe.pdf>

Sparks, A. (2010). *One of a kind, the relationship between old and new covenants as the hermeneutical key for christian theology of religions*. WipfandStock Publishers.

Stevenson, M. R. (2017). *The doctrines of Grace in an unexpected place: Calvinistic soteriology in nineteenth-century Brethren thought*. Pickwick Puplications.

